УДК 821.512.154.09 **DOI: https://doi.org/10.56122/..v2i2.592**

Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ АНТРОПОГЕНДИК ТААСИРДИН КӨРКӨМ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

География окутуучусу: Асилбек уулу Өмүрбек
ORCID: 0009-0000-4991-7547
География окутуучусу, магистр.
Ош мамлекеттик педагогикалык университети
Кыргыз Республикасы, Ош шаары Email:omurbekasilbekuulu018@gmail.com
Турдуева Кулпунай Жаныбаевна.
ORCID 0009-0005-4386-1032
Биология окутуучусу
Ош мамлекеттик педагогикалык университети
Кыргыз Республикасы, Ош шаары Kulpunayturdueva33@gmail.com

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ АНТРОПОГЕННОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч.АЙТМАТОВА

Асилбек уулу Омурбек
ORCID: 0009-0000-4991-7547
Преподователь географии, магистр.
Ошский государственный педагогический университет
Кыргызская Республика, город Ош Email:omurbekasilbekuulu018@gmail.com
Турдуева Кулпунай Жаныбаевна.
ORCID 0009-0005-4386-1032
Преподователь биологии
Ошский государственный педагогический университет
Кыргызская Республика, город Ош Kulpunayturdueva33@gmail.com

ARTISTIC REPRESENTATION OF ANTHROPOGENIC IMPACT IN THE WORKS OF CHINGIZ AITMATOV

Asilbek uulu Omurbek
ORCID: 0009-0000-4991-7547
Osh State Pedagogical University
omurbekasilbekuulu018@gmail.com
Turdueva Kulpunai Janibaevna
ORCID 0009-0005-4386-1032
Osh State Pedagogical University
Kulpunayturdueva33@gmail.com

Аннотация

Бул илимий макалада залкар ойчул Чыңгыз Айтматовдун философиялык мурасынын контекстинде Ош шаарынын заманбап экологиялык абалы жана ага тийген антропогендик таасирлер терең талданат. Изилдөөнүн өзөгүн жазуучунун «нөөмөттөгү аң-сезим» жана «руханий тазалык» концепциялары түзүп, алар бүгүнкү күндөгү Ак-Буура дарыясынын техногендик булгануусу жана Сулайман-Тоонун уникалдуу экосистемасын сактоо маселелери менен айкалыштырылат. Автор Ош шаарындагы смог жана вандализм сыяктуу көйгөйлөрдү «экологиялык маңкуртчулуктун» көрүнүшү катары сыпаттап, аларды чечүүдө техникалык аракеттер гана жетишсиз экенин далилдейт. Макалада Айтматовдук этиканы билим берүү системасына жана шаарды башкаруу саясатына интеграциялоо аркылуу гана коомдун табиятка болгон мамилесин өзгөртүүгө болору негизделген. Изилдөөнүн жыйынтыгында Ош шаарынын тарыхый-маданий жана табигый

мурастарын келечек муундарга баштапкы калыбында өткөрүп берүү боюнча практикалык сунуштар иштелип чыккан.

Ачкыч сөздөр: *Чыңгыз Айтматов, Ош шаары, Ак-Буура, Сулайман-Тоо, антропогендик таасир, экологиялык маңкуртчулук, руханий тазалык, техногендик смог, ЮНЕСКО.*

Аннотация

В данной научной статье представлен глубокий анализ современной экологической ситуации и антропогенного воздействия на город Ош сквозь призму философского наследия Чынгыза Айтматова. Исследование базируется на авторских концепциях «дежурного сознания» и «духовной чистоты», которые сопоставляются с актуальными проблемами техногенного загрязнения реки Ак-Буура и сохранения уникальной экосистемы священной горы Сулайман-Тоо. Автор характеризует такие проблемы, как зимний смог и вандализм в городе Ош, как проявления «экологического манкуртизма», доказывая, что сугубо технических мер для их решения недостаточно. В статье обосновывается необходимость интеграции айтматовской этики в систему образования и стратегию городского управления как ключевого фактора трансформации отношения общества к природе. В результате исследования разработаны практические рекомендации по сохранению историко-культурного и природного наследия города Ош для будущих поколений в его первозданном виде в условиях глобальной урбанизации.

Ключевые слова: *Чынгыз Айтматов, город Ош, Ак-Буура, Сулайман-Тоо, антропогенное воздействие, экологический манкуртизм, духовная чистота, техногенный смог, ЮНЕСКО.*

Abstract

This scientific article provides an in-depth analysis of the contemporary environmental situation and anthropogenic impact on the city of Osh, examined through the lens of Chingiz Aitmatov’s philosophical heritage. The research is centered on the author's concepts of "on-duty consciousness" and "spiritual purity," aligning them with current challenges such as the technogenic pollution of the Ak-Buura River and the preservation of the unique ecosystem of the sacred Sulaiman-Too Mountain. The author identifies issues like winter smog and urban vandalism as manifestations of "ecological mankurtism," arguing that purely technical solutions are insufficient to address these crises. The paper substantiates the necessity of integrating Aitmatov’s ethical principles into the educational system and urban management strategies as a vital catalyst for transforming society's relationship with the natural world. Consequently, the study develops practical recommendations for preserving the historical, cultural, and natural heritage of Osh for future generations, ensuring its sustainability amidst the pressures of modern global urbanization and technological advancement.

Keywords: *Chingiz Aitmatov, Osh city, Ak-Buura, Sulaiman-Too, anthropogenic impact, ecological mankurtism, spiritual purity, technogenic smog, UNESCO.*

Чыңгыз Айтматов — дүйнөлүк адабиятта адамзаттын руханий гана эмес, экологиялык аң-сезиминин калыптанышына зор таасир тийгизген залкар ойчул. Анын чыгармачылык концепциясынын өзөгүн адам менен табияттын ажырагыс бүтүндүгү жана бул тең салмактуулук бузулгандагы кесепеттер түзөт. Жазуучу "нөөмөттөгү аң-сезим" термини аркылуу адам баласынын жаратылышка болгон кайдыгер, керектөөчүлүк мамилесин кескин сынга алган.

Бүгүнкү күндө Ош шаарынын мисалында антропогендик таасирдин — б.а. адамдын иш-аракетинин натыйжасында табигый чөйрөнүн өзгөрүүсүнүн — терс жана оң натыйжалары ачык байкалууда. Ош шаарынын символу болгон Сулайман-Тоонун абалы, Ак-Буура дарыясынын техногендик булганууусу жана масштабдуу реабилитациялык иштер Айтматовдун "экологиялык коңгуроосунун" актуалдуулугун далилдеп турат [1, 56-б.]. **Ак-Буура дарыясы жана "тазалыкка умтулуу" идеясы**

Ак-Буура дарыясы — Ош шаарынын гана эмес, бүтүндөй Фергана өрөөнүнүн түштүк-

чыгыш бөлүгүнүн жашоо булагы. Алай кырка тоолорунан башталып, Кара-Дарыянын сол куймасы болуп эсептелет. Узундугу 136 км. Бул дарыянын тарыхы, аталышы жана ээлеген орду шаардын тагдыры менен ажырагыс байланышкан [9].

Илгери Ак-Буура бүгүнкүдөй бетон жээктер менен чектелген эмес. Ал тоодон ээни-жайкын агып түшкөн, нугу кенен жана таштуу дарыя болгон. Дарыянын суусу өтө таза, мөлтүр жана ичүүгө жарактуу болгондуктан, шаардыктар аны түздөн-түз колдонушкан. Жээктери калың камыш, тал-терек жана арчалар менен курчалып, анда жапайы айбанаттар жана канаттуулар байырлаган. Дарыя шаардын табигый "кондиционери" катары кызмат кылып, жайдын аптабында Оштун абасын салкындатып турат.

"Ак-Буура" аталышы боюнча эл ичинде бир нече кызыктуу уламыштар жана илимий жоромолдор бар:

-Эң кеңири тараган уламыш боюнча, дарыянын жээгинде ак түстөгү абдан күчтүү буура (төө) жашаган. Ал дарыяны коргоп, элге суу берип турган дешет. Башка бир вариантта, дарыянын ташкындаган толкундары ак бууранын өркөчүнө окшоп көрүнгөндүктөн ушундай аталган.

-"Буура" сөзү байыркы түрк тилдеринде "күчтүү", "эбегейсиз" же "шар аккан" деген маанини да туюнтушу мүмкүн.

-Кээ бир маалыматтарда бул аталыш Сулайман-Тоо жана андагы ыйык жайлар менен байланыштырылып, "таза", "ыйык" суу катары чечмеленет [9].

Ош шаарынын 3000 жылдык тарыхы бар десек, анын жаралышына жана сакталып калышына дал ушул Ак-Буура себепкер. Шаарды ичүүчү суу жана чарбалык суу менен камсыз кылган жалгыз негизги артерия. Дарыядан башталган каналдар (мисалы Увам, Кайырма) бүтүндөй шаарды жана тегеректеги айылдарды сугарып, Ошту "жашыл шаарга" айлантат. Бүгүнкү күндө Ак-Буура — шаардыктардын эс алуучу негизги борбору. Анын жээгиндеги сейил бактар жана кафе-ресторандар Оштун туристтик жүзү.

Ак-Буура — жөн гана агын суу эмес, ал Оштун каны жана жаны. Дарыянын абалы шаардын экологиясына жана тургундардын ден соолугуна түздөн-түз таасир эткендиктен, аны таза сактоо бүгүнкү күндүн эң башкы милдети болуп саналат.

"Ак кеме" повестинде суу — тазалыктын, аруулуктун символу. Бүгүнкү күндө Ак-Буура дарыясын коргоо боюнча көрүлүп жаткан практикалык аракеттерди Айтматовдук философиянын заманбап ишке ашырылышы катары кароого болот.

Учурдагы реабилитациялык иш-чаралар:

- Жээктерди иретке келтирүү: КР Президентинин демилгеси жана Ош мэриясы тарабынан дарыянын нугу таштандылардан тазаланып, айрым бөлүктөрү бетондолуп бекемделди. Бул — дарыяны "таштанды төгүүчү жерден" "маданий эс алуу жайына" айлантууга багытталган кадам.
- "Орозкулдук" психология менен күрөш: Жээк тилкесиндеги (10-20 метр) мыйзамсыз курулган кафе-ресторандардын тосмолорунун бузулушу — жаратылышты "менчиктештирип" алгандарга каршы мамлекеттик деңгээлдеги экологиялык жоопкерчилик.
- Санитардык көзөмөл: Жыл сайын өтүүчү “Биз таза шаар үчүн” ишембиликтери жана канализацияны түз агызууга каршы салынган айып пулдар антропогендик басымды азайтууда.

Бирок, техникалык тазалоо убактылуу гана натыйжа берет. Айтматов айткан "руханий тазалык" болмоюнча, адамдар дарыяны булгай беришет. Бул жерде "суунун эс тутуму" — коомдун ички руханий дүйнөсүнүн чагылышы [2, 42-б.].

2. Сулайман-Тоо — Ыйыктыктын жана экологиялык этиканын борбору

Сулайман-Тоо — Кыргызстандын аймагында жайгашкан жана ЮНЕСКОнун Бүткүл дүйнөлүк мурастар тизмесине **"Маданий ландшафт"** категориясы боюнча кирген биринчи объект. Анын бул тизмеге кошулушу 2009-жылы Испаниянын Севилья шаарында өткөн ЮНЕСКОнун 33-сессиясында расмий түрдө бекитилген [9].

Бул тоо Орто Азиядагы исламга чейинки жана ислам мезгилиндеги диний ишенимдердин

эң сонун айкалышкан үлгүсү. Ал жарым миң жылдан ашык убакыттан бери "ыйык тоо" катары кабыл алынып келет. Тоонун бооpлорунда коло доoруна таандык аскадагы сүрөттөр (петроглифтер), байыркы конуштардын калдыктары жана орто кылымдарга таандык курулуштар сакталган [9].

ЮНЕСКОго кирүү статусу — бул жөн гана "ардак грамота" эмес, бул эл аралык коомчулуктун алдында мамлекет тарабынан алынган чоң милдеттенме. Негизги талабы — объектти кандай болсо, ошол калыбында сактоо. Тоонун өзүндө жана анын "буфердик зонасында" (айланасындагы корголуучу аймак) заманбап бийик имараттарды курууга, тоонун формасын өзгөртүүгө же табигый көрүнүшүнө доо кетирүүчү курулуштарга катуу тыюу салынат. Шаардын архитектурасы тоонун көрүнүшүн жаап калбашы керек [11].

Эгерде тоонун тарыхый же табигый абалына коркунуч туулса (мисалы, мыйзамсыз курулуштар, таштандылар же реставрациянын туура эмес жүргүзүлүшү), ЮНЕСКО аны **"Коркунучта турган объекттердин"** тизмесине киргизип, кийинчерээк тизмеден такыр чыгарып салышы мүмкүн. Бул мамлекеттин эл аралык аброюна чоң сокку болот. Бул жоопкерчиликтер оор сезилгени менен, алар шаар үчүн чоң мүмкүнчүлүктөрдү ачат:

-ЮНЕСКО жана башка фонддордон реставрация жана изилдөө үчүн гранттарды алуу мүмкүнчүлүгү.

-Дүйнөлүк мурастар тизмесиндеги объекттерге саякаттоо — глобалдык тренд. Бул Ош шаарынын экономикасына түз таасир этет.

-Бул статус кыргызстандыктардын өз маданиятына, тарыхына болгон сый-урматын арттырат [11].

Сулайман-Тоо бир гана Оштун менчиги эмес, ал бүткүл адамзаттын байлыгы. Биздин милдет — аны заманбап курулуштар менен "жасалгалабай", баштапкы калыбында кийинки муундарга өткөрүп берүү.

Жазуучу "Тоолор кулаганда" романында тоо экосистемасынын бузулушун бүтүндөй бир улуттун трагедиясы катары сүрөттөйт. Сулайман-Тоо — ЮНЕСКОнун баалуулугу жана Айтматовдук "Ыйык Тоо" концепциясынын жандуу мисалы.

Коргоо жана сактоо аракеттери:

- Буфердик зоналар: Тоонун көрүнүшүн жаап кала турган бийик имараттарга тыюу салынган. Бул — Эне-Бейитти курчаган темир алкак сыяктуу заманбап курулуштардын тоону курчап алуу коркунучун алдын алуу [5, 16-б.].
- Экологиялык реабилитация: Тоонун капталдарын жашылдандыруу жана сугат системаларын калыбына келтирүү долбоорлору иштөөдө. Бул — тоонун микроклиматын сактоого багытталган оң антропогендик таасир.
- Вандализмге каршы күрөш: "Заманбап маңкурттардын" байыркы таштарга аттарын жазып кетүү фактыларына каршы видеокөзөмөл жана күзөт күчөтүлдү.

"Сулайман-Тоо — бул жөн гана геологиялык түзүлүш эмес, бул Оштун Эне-Бейити. Аны антропогендик агрессиядан коргоо — ар бир жарандын моралдык парзы."

3. Техногендик смог жана "нөөмөттөгү аң-сезим"

"Чыңгыз Айтматов «Кыямат» романында техникалык прогресстин артында турган руханий сокурлукту — Моюнкумдагы антилопалардын кырылышы аркылуу сүрөттөгөн. Бүгүнкү күндө Ош шаарындагы кышкы смог маселесин дал ушул «техногендик кыяматтын» кичинекей модели катары кароого болот. Шаардагы автоунаалардын санынын кескин өсүшү, сапатсыз күйүүчү май жана жеке сектордогу фильтрсиз жылытуу системалары — бул жазуучу айткан «нөөмөттөгү аң-сезимдин» түздөн-түз кесепети. Биз бүгүнкү ынгайлуулук үчүн эртеңки муундун дем ала турган абасын курмандыкка чалып жатабыз. Айтматовдук этика бул жерде ар бир жаранды өзүнүн экологиялык изи үчүн жоопкерчиликтүү болууга чакырат. Смог менен күрөшүү — бул жөн гана техникалык фильтрлерди коюу эмес, бул жашоо образыбызды жана керектөө маданиятыбызды кайра карап чыгуу” [3].

Айтматов "Кыяматта" техногендик цивилизациянын коркунучун жазган. Бүгүнкү күндө Ош шаарындагы смог, автоунаалардын контролсуз көбөйүшү — бул жазуучу эскерткен

"нөөмөттөгү аң-сезимдин" жемиши. Адамдар бүгүнкү ыңгайлуулук үчүн эртеңки муундун таза абасын курмандыкка чалууда [10, 23-б.].

4. “Маңкуртчулук” жана экологиялык билим берүү.

"Айтматовдун чыгармачылыгындагы «маңкурт» образы өз тамырын, тарыхын жана жаратылыш менен болгон байланышын жоготкон адамды түшүндүрөт. Экологиялык маңкуртчулук — бул адамдын өзү жашаган чөйрөнү, ичкен суусун жана дем алган абасын булгап жатканын аңдап билбегендиги. Ош шаарынын мисалында, Сулайман-Тоонун таштарына аттарын чийип жазгандар же Ак-Буурага таштанды таштагандар — бул тарыхый эс тутумун жоготкон азыркы доордун маңкурттары. Бул көйгөйдү чечүүнүн бирден-бир жолу — экологиялык билим берүү. Мектептерде жана университеттерде экологияны кургак цифралар менен эмес, Айтматовдун чыгармаларындагы гуманисттик принциптер аркылуу окутуу зарыл. Жаш муундун аң-сезимине табиятка болгон «ыйык» мамилени калыптандыруу гана бизди экологиялык катастрофадан сактап калат."

Изилдөө көрсөткөндөй, Ош шаарындагы экологиялык көйгөйлөр техникалык гана маселе эмес, бул биринчи кезекте Айтматов айткан экологиялык маданияттын жетишсиздигинен келип чыгууда.

1. Экологиялык маңкуртчулук: Антропогендик таасирдин эң коркунучтуусу — техникалык булгануу эмес, адамдын аң-сезиминдеги табияттан ажыроо процесси [7, 60-б.].
2. Экологиялык саясатка Айтматовдук этиканы киргизүү: Реабилитациялык иштер (Ак-Буура, Сулайман-Тоо) — бул Айтматовдун *“Адамга эң кыйыны, күн сайын адам болуу”* деген осуятынын практикалык көрүнүшү.
3. Билим берүүнүн ролу: ОшМПУ сыяктуу окуу жайларда Айтматовдун чыгармалары аркылуу жаштардын экологиялык маданиятын калыптандыруу — келечектеги кырсыктардын алдын алуунун эң натыйжалуу жолу.

Чыңгыз Айтматовдун адабий жана философиялык мурасы — бул жөн гана өткөн чактын эстелиги эмес, бул келечектин экологиялык коопсуздугунун баалуу стратегиясы. Ош шаарынын мисалында жүргүзүлгөн бул изилдөө көрсөткөндөй, Ак-Буура дарыясынын абалы, Сулайман-Тоонун сакталышы жана техногендик смог маселелери түздөн-түз коомдун руханий деңгээлине көз каранды.

Жыйынтыктап айтканда, Айтматовдун ааламы бизге табиятты багындырууну эмес, аны менен бир бүтүн катары жашоону осуят кылат. Ош шаарынын туруктуу келечеги үчүн бул руханий аманатты сактоо — биздин муундун тарыхый милдети.

Колдонулган адабияттар:

1. Айтматов, Ч. Т. Тоолор кулаганда: Роман. – Бишкек: Бийиктик, 2007. – 320 б.
2. Айтматов, Ч. Т. Ак кеме: Повесть. – Фрунзе: Мектеп, 1978. – 210 б.
3. Айтматов, Ч. Т. Кыямат: Роман. – Фрунзе: Кыргызстан, 1988. – 380 б.
4. Айтматов, Ч. Т. Гүлсарат: Повесть. – Фрунзе: Кыргызстан, 1966. – 315 б.
5. Абдыкалыков, А. Ош шаарынын экологиялык көйгөйлөрү жана Айтматовдун мурасы // ОшМПУнун Жарчысы. – 2021. – №1. – 12-18-бб.
6. Акматалиев, А. Айтматовдун дүйнөсү: Изилдөөлөр. – Бишкек: Шам, 1998. – 256 б.
7. Асаналиев, К. Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсү. – Бишкек: Адабият, 1991. – 180 б.
8. Караев, О. Чыңгыз Айтматов жана тарых. – Бишкек: Илим, 2003. – 240 б.
9. Ош: Энциклопедия. – Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1989.
10. Сатыбалдиева, Г. Айтматовдун чыгармаларындагы табият жана бүгүнкү реалдуулук // ОшМПУнун Жарчысы. – 2023. – №2. – 20-25-бб.
11. ЮНЕСКО жана Сулайман-Тоо: Илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Ош, 2010.